Ερωτισμός και Βυζάντιο

Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

[...] πόθος γὰρ πόθου στερηθεὶς ὑπομονὴν οὐκ ἔχει
τῶν δ' ἄλλων ἔχει μέριμναν, ἂν εἴποις οὐδεμίαν [...]
Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη

Αλήθεια, τι γνωρίζουμε για τον έρωτα στο Βυζάντιο που να μην καλύπτεται από τον πέπλο της μυθοπλασίας; Πώς θα μπορούσαμε να πλάσουμε μια πραγματική εικόνα για τον έρωτα σε μια τόσο απόμακρη χρονικά περίοδο του πολιτισμού; Σε μια κοινωνία που υπήρξε συνυφασμένη με αυστηρότητα ηθών, απαγορεύσεις, συντηρητική στάση απέναντι στο θέμα των ερωτικών σχέσεων, σύμφωνα με την προκατάληψη πολλών μελετητών;

Είναι φανερό ότι είναι αρκετά δύσκολο να μιλήσει κανείς για ένα θέμα τόσο πανανθρώπινο και συγχρόνως τόσο υποκειμενικό, όταν μάλιστα οι πηγές είναι φειδωλές. Επίσης, είναι βέβαιο ότι δεν νομιμοποιούμαστε να κάνουμε λόγο για τη βυζαντινή κοινωνία ως ενιαίο σχηματισμό, είτε πρόκειται για την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία είτε για τις πιο απόμακρες επαρχίες. Ωστόσο, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε κατά πόσον το Βυζάντιο υπήρξε ερωτικό ή «εξόχως ερωτικόν».

Σχετικά με την ερωτική και σεξουαλική ζωή και δραστηριότητα των Βυζαντινών, οι πηγές μάς προσφέρουν πολύ λίγες πληροφορίες. Ωστόσο, η καθημερινότητά τους περιείχε μια αρκετά μεγάλη δόση χυδαιότητας, όσο και αν η χυδαιότητα στον μεσογειακό χώρο, κατά τον Hans-Georg Beck, συγγραφέα του εξαιρετικού βιβλίου με τίτλο *Βυζαντινόν Ερωτικόν*, μπορεί να καθορίζεται με διαφορετικούς όρους. Και αυτό συμβαίνει, κατά τον ίδιο πάντα μελετητή, γιατί οι πηγές σημειώνουν συνήθως μόνο τις ερωτικές και σεξουαλικές ακρότητες εξεχόντων μελών της κοινωνίας. Τόσο οι λόγιοι όσο και οι ιστορικοί στο Βυζάντιο ενδιαφέρονταν για τις εξαιρέσεις, είτε προς την κατεύθυνση της αγιότητας είτε προς την κατεύθυνση της διαστροφής.

Χριστιανισμός και ερωτισμός[1] είναι δύο έννοιες που δύσκολα συμβιβάζονται μεταξύ τους, γιατί και οι δύο επιθυμούν διακαώς να κερδίσουν για πάντα και ολοκληρωτικά τον άνθρωπο ως σώμα και ως πνεύμα. Ο ίδιος ο χριστιανισμός, αλλά και οι περισσότερες θρησκείες με τις οποίες ήρθε σε επαφή, είδαν τον ερωτισμό όχι μόνο ως κάτι το βιολογικό, αλλά και ως κάτι που ανήκει σε μια θρησκευτική σφαίρα, την οποία η θρησκειολογία ονομάζει «ιερό». Η διαφορά μεταξύ χριστιανικής και προχριστιανικής αξιολόγησης του ερωτισμού βασίζεται κυρίως στη διαφορετική κατανόηση του τι σημαίνει «ιερό».

Στο Βυζάντιο, όπου ο χρόνος, ο χώρος, η ίδια η κοινωνία της ύστερης αρχαιότητας φαίνεται ότι εκχριστιανίζονται, ο χριστιανισμός δεν περιορίζεται στις εξωτερικές μορφές έκφρασης. Στόχος του είναι η προώθηση της ιδέας της γέννησης ενός νέου ανθρώπου και η ρήξη με το παρελθόν σε πολλά και θεμελιώδη σημεία, όπως π.χ. στη σχέση με το θάνατο —που παρουσιάζεται ως κοίμηση εν αναμονή μιας ανά-

1. Ζεύγος εραστών σε κήπο. Εφυαλωμένο πιάτο (αρχές 13ου αι.) από την Κόρινθο. Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο.

στασης –, στη σχέση με το σώμα –που υποβάλλεται σε ασκητικές πρακτικές και καλείται να αναστηθεί με τη μορφή του ένδοξου σώματος–, σε μία καινούρια στάση απέναντι στη σεξουαλικότητα, με επιμονή στην αξία της παρθενίας και της αυτοσυγκράτησης.

Ενώ η αρχαιότητα, ως γνωστόν, σε μια ισόρροπη σχέση σώματος και πνεύματος, λάτρεψε το σώμα και το ύμνησε με το λόγο και την τέχνη, ο χριστιανισμός με την εμφάνιση και την επικράτησή του διαφοροποιήθηκε ως προς τον τρόπο σκέψης και ζωής. Το φθαρτό γήινο σώμα στεκόταν εμπόδιο στη σωτηρία της άυλης αιώνιας ψυχής, σωτηρία που έπρεπε να είναι σκοπός της ζωής του καλού χριστιανού. Γι' αυτό ό,τι είχε σχέση με την ομορφιά και τη χαρά του σώματος θεωρήθηκε αμαρτία.

Ο χριστιανισμός, ο νεοπλατωνισμός και άλλα θρησκευτικά ρεύματα θεωρούσαν τη σωματική έλξη, την ηδονή, την απόλαυση, απαγορευμένες ακόμη και στο πλαίσιο του γάμου. Πρέσβευαν πως ο γάμος ως θεσμός έπρεπε κυρίως να εξυπηρετεί τη διαιώνιση του είδους και βοηθητικά να αποτελεί νόμιμη διέξοδο στις σεξουαλικές ορμές. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να τονιστεί ότι ο χριστιανισμός έκανε αισθητή την επίδρασή του στο γάμο, πιέζοντας για την αναγνώριση του αδιάλυτου της γαμήλιας ένωσης, όπως και για τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας.

Η Εκκλησία από την πρώιμη περίοδο έκανε τα πάντα ώστε να εξουδετερώσει τον αρχαίο ερωτισμό. Στην προσπάθειά της κατέφυγε σε υπερβολές, χωρίς να καταφέρει να αλλάξει βαθιά ριζωμένες συμπεριφορές στον σεξουαλικό τομέα, που αντιστοιχούσαν περισσότερο σε ανθρώπινες κλίσεις και ερωτικές επιθυμίες παρά στους ασκητικούς εκκλησιαστικούς κανόνες. Έτσι, η Εκκλησία υιοθέτησε το ταμπού της παρθενίας σχεδόν αμετάβλητο και το ανήγαγε σε ιδεώδη μορφή χριστιανικής ζωής, ανώτερη από κάθε άλλη, χωρίς πειστική θεολογική τεκμηρίωση.

Στο Βυζάντιο, που στήριξε πολλά από τα εκφραστικά του μέσα στον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό, υπήρξε έντονη σύγκρουση ανάμεσα στον ερωτισμό και τη χριστιανική ηθική. Ιδιαίτερα στην πρώιμη περίοδο (4ος-7ος αι.), οι αυστηροί κανόνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας συγκρούστηκαν με τον ειδωλολατρικό αισθησιασμό και την απόλαυση της ζωής που εξακολουθούσε να επιζεί ως κληρονομιά της αρχαιότητας.

Ενάντια στις παραδόσεις αυτές οι μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας του 4ου και 5ου αιώνα διακήρυτταν την άσκηση και την αποχή από τις απολαύσεις αυτού του κόσμου. Τα έργα τους είναι γεμάτα από κανόνες, απαγορεύσεις, αφορισμούς, που έχουν σχέση με την αξία ή την απαξία του έρωτα, της παρθενίας, της σεξουαλικότητας. Στα πρόσωπα του Μεγάλου Βασιλείου και του Ιωάννη Χρυσοστόμου συναντούμε δύο από τους αντιπροσωπευτικότερους εκπροσώπους της Ορθοδοξίας σε θέματα πολεμικής κατά του ερωτισμού.

Για τον Ιωάννη Χρυσόστομο, η εξυμνούμενη παρθενία

2. Ο έρωτας τοξεύει τη Ροδάμνη. Ελληνικό χειρόγραφο του *Λίβιστρος και Ροδάμνη* (αρχές 13ου αι.). Λέυντεν, Βασιλική Βιβλιοθήκη.

αποτελεί το απόλυτο ιδεώδες του χριστιανικού τρόπου ζωής. Ο γάμος, κατά τον ίδιο ιεράρχη, πρέπει να είναι προσανατολισμένος στην παρθενία. Έτσι, η διασκέδαση και η ηδονή δεν έχουν θέση στο γάμο και θα ήταν ξεδιάντροπο να υποκύπτει κανείς σε τέτοιες επιθυμίες.

Το χάσμα υπήρξε βαθύ. Πάντως, άργησε να εμφανιστεί ένα νέο σύστημα ηθικής που απέρριπτε κατά βάση κάθε είδους σεξουαλική ενδογαμική ή εξωγαμική σχέση. Ο ερωτισμός, από την άλλη, προσπάθησε να υπερβεί τις αντιστάσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα από τη λογοτεχνία και την πραγματική ζωή. Από τη σύγκρουση των δυνάμεων αυτών προέκυψε μια ισόρροπη σύνθεση πολιτισμού.

Τι, όμως, μπορούμε να πούμε για τον έρωτα στο Βυζάντιο, το στοιχείο που αποτελεί θεμελιώδη έκφραση της ανθρώπινης φύσης; Μπορεί να θεωρηθεί ότι ιδεώδες του χριστιανού υπήρξε η διοχέτευση του ερωτικού στοιχείου στον έρωτα του θείου και η απόρριψη του κόσμου; Το Βυζάντιο αποτελεί μια κοινωνία ανθρώπων που, παρά τη μεγάλη σημασία που αποδίδει στο θείο, δεν παύει να θεραπεύει και το ενταύθα, να επενδύει, δηλαδή, παράλληλα τον ερωτισμό του ανθρώπου στη γενετήσια λειτουργία αλλά και στον υψηλό

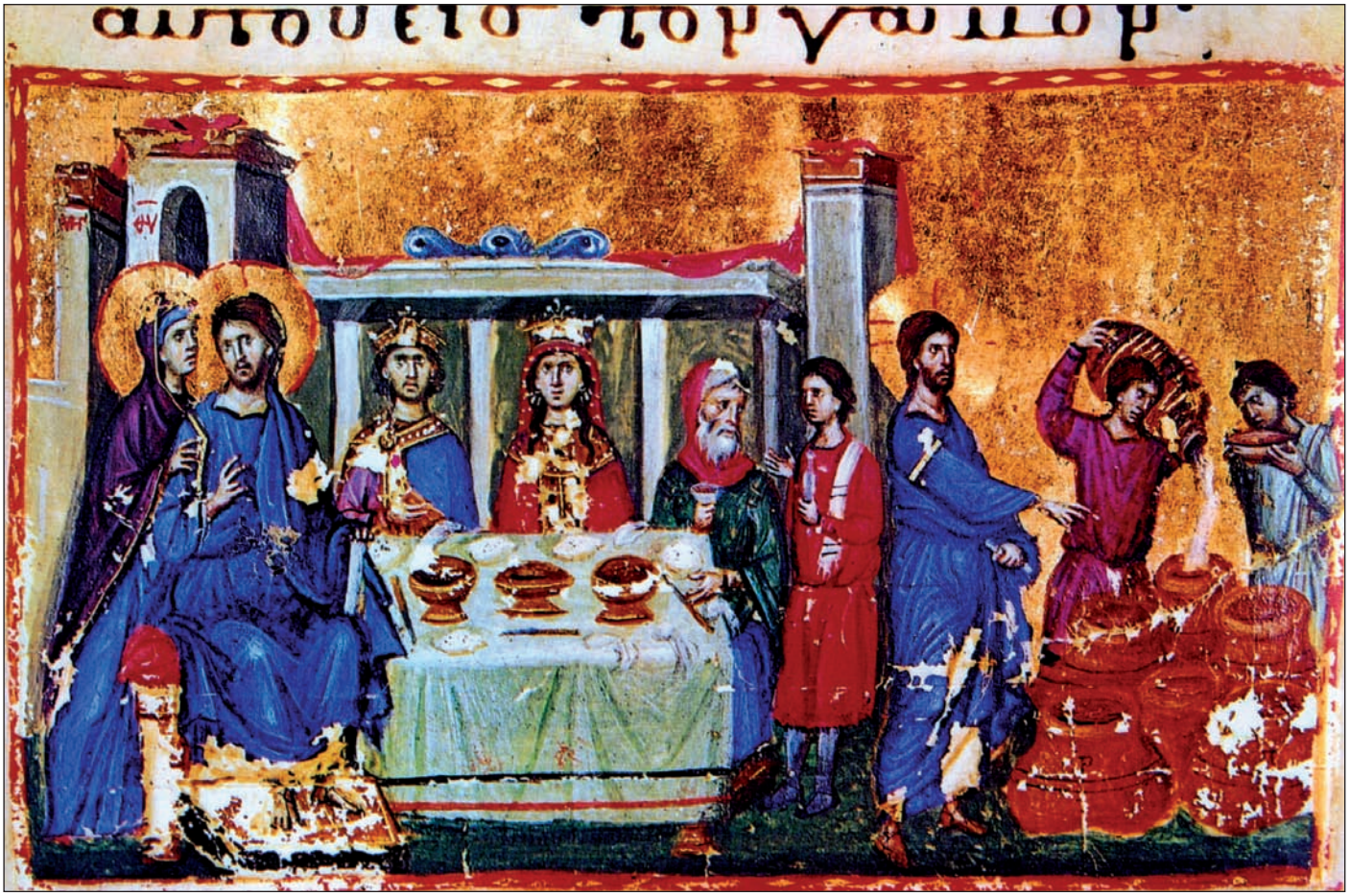

3. Ο εν Κανά γάμος. Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων, κώδ. 5, φ. 363β.

έρωτα. Σ' αυτή τη στάση συντελούν δύο αποφασιστικής σημασίας παράγοντες: από τη μια η Ορθοδοξία, η οποία δέχεται την ενότητα ύλης και πνεύματος, και κατά συνέπεια και τον εγκόσμιο έρωτα, και από την άλλη η ύπαρξη της ελληνορωμαϊκής παράδοσης. Επιπλέον, πρέπει να προστεθεί ότι θέματα σεξουαλικότητας και έρωτα προέρχονταν μέσα από τα μηνύματα της Βίβλου και κατεξοχήν της Καινής Διαθήκης.

Η ύπαρξη μιας πλούσιας και αξιόλογης ερωτικής λογοτεχνίας στο Βυζάντιο φαντάζει εξαιρετικά απροσδόκητη, με την έννοια ότι αντιτίθεται στην εικόνα που έχουμε γι' αυτό. Αξίζει να θυμηθούμε ότι η αρχαία ελληνική ερωτική λογοτεχνία – από τα ελληνιστικά επιγράμματα μέχρι τις ερεθιστικές αφηγήσεις σαρκικών συνευρέσεων θεών και ανθρώπων – έχει διασωθεί χάρη στην αντιγραφή χειρογράφων από κορυφαίους λόγιους κληρικούς και λαϊκούς της μεσοβυζαντινής και της υστεροβυζαντινής περιόδου. Λαϊκά αριστουργήματα, όπως η *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν τετραπόδων ζῴων*, λόγια έργα, όπως το *Ὑσμινίας καὶ Ὑσμίνη*, επιγράμματα καταπληκτικού ύφους, όπως τα ερωτικά του Παύλου Σιλεντιάριου, και προγυμνάσματα, όπως του μοναχού Βασιλάκη, καλλιεργούν το είδος της ερωτικής λογοτεχνίας.

Επιπλέον, η ερωτική λογοτεχνία, εκτός από το ενδιαφέρον που τη χαρακτηρίζει, ως καθαρά πνευματική έκφραση, μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε ιστορικά και κοινωνικά ζητήματα. Το υλικό, βέβαια, δεν είναι τόσο πλούσιο ώστε να μπορούμε να σκιαγραφήσουμε συστηματικά τη σεξουαλικότητα των Βυζαντινών ή να αποκαλύψουμε την τεράστια δύναμη του έρωτα, τον οποίο οι αρχαίοι είχαν θεοποιήσει στο πρόσωπο του μικρού φτερωτού παιδιού. Μας εκπλήσσει φυσικά αφενός η σχεδόν παντελής απουσία ερωτισμού στην τέχνη του Βυζαντίου[2] και αφετέρου η πλήρης άνθηση μιας ερωτικής μυθιστορίας. Και είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι η βυζαντινή ερωτική μυθοπλασία διατρέχει σχεδόν όλο το διάνυσμα του βυζαντινού πολιτισμού, επιτρέποντάς μας έτσι μια συνολικότερη προσέγγιση του ευρύτερου κοινωνικού και πολιτισμικού φαινομένου του ερωτισμού. Πάντως, θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι το ιερό παραμένει πάντα ισχυρό και η ισορροπία του με τα εγκόσμια είναι αποτέλεσμα των συνθηκών τής κάθε εξεταζόμενης περιόδου του βυζαντινού πολιτισμού.

Όπως είπαμε και παραπάνω, η πρωτοβυζαντινή κοινωνία δέχτηκε τις περισσότερες πιέσεις από τους νεοθεσμοθετημένους κανόνες της Εκκλησίας. Ήδη ένα μεγάλο μέρος του ελληνορωμαϊκού κόσμου με την εμφάνιση του χριστιανισμού έχει εμποτιστεί με μια νέα νοοτροπία: την αναζήτηση της αγνότητας, της παρθενίας, την εκρίζωση του πόθου. Θυμίζω ότι ο Τερτυλλιανός διακηρύσσει στη Βόρεια Αφρική τις εμ-

μονές του *περὶ ἁμαρτίας τῆς σαρκὸς* και καταδικάζει την ερωτική πράξη στο γάμο. Αν και η τάση αυτή δεν γενικεύεται, υποβόσκει και ενίοτε σημαδεύει την εκάστοτε εποχή.

Παρ' όλα αυτά συνεχίζουν να εμφανίζονται κείμενα τολμηρά, άσεμνα, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ερωτικά. Ο Αχιλλέας Τάτιος, χριστιανός και μάλιστα επίσκοπος προς το τέλος της ζωής του, γράφει γύρω στο έτος 250 ένα μυθιστόρημα, *Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα,* στο οποίο με έναν υπαινικτικό ερωτισμό εγκωμιάζεται η αγνότητα, μέσα από τη σύγκριση παιδεραστίας και γυναικείου έρωτα. Ο Κλειτοφώντας, ερωτευμένος με τη Λευκίππη, εκθειάζει τον γυναικείο έρωτα, για τον οποίο μιλά με πάθος, μέσα σε μία δίνη ημιερωτικής και ημιμυστικιστικής έμπνευσης. Για τον ρήτορα Λόγγο ελάχιστα γνωρίζουμε. Το πασίγνωστο μυθιστόρημα *Δάφνις καὶ Χλόη*, που σήμερα χρονολογείται στα τέλη του 2ου αιώνα μ.Χ., παραμένει ακόμη «ερωτικό», επειδή περιγράφει με αδιαμφισβήτητη αυθεντικότητα τους νεανικούς έρωτες.

Στην πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη, όπου υπό τη βασιλεία του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας ακμάζει ένας νέος πολιτισμός με τίμημα τη θρησκευτική αυστηρότητα, το αυτοκρατορικό ζεύγος προσπαθεί να ξεριζώσει τον κλασικό πολιτισμό εφαρμόζοντας αυστηρή λογοκρισία. Τα λιγοστά τολμηρά κείμενα κυκλοφορούν μυστικά αποκαλύπτοντας σπουδαίες προσωπικότητες, όπως ο Παύλος Σιλεντιάριος ή ο Αγαθίας, οι οποίοι διακινούν τα επιγράμματά τους στον στενό τους κύκλο. Τα ερωτικά επιγράμματά τους περιλαμβάνονται στην *Παλατινὴ Ἀνθολογία*[3] και αποτελούν βασική πηγή για τη γνώση των ηθών της ύστερης αρχαιότητας και του Βυζαντίου. Αυτά που έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα και τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ελευθεριάζοντα ή και άσεμνα, καταδεικνύουν την αποκεκρυμμένη πραγματικότητα του Βυζαντίου:

Ροδόπη, τα φιλήματα ας κλέψουμε και την όμορφη
κι ακριβή εργασία της Αφροδίτης·
γλυκό να ξεφύγεις των φυλάκων τ' άγρυπνα μάτια.
Απ' τους φανερούς, πιο γλυκοί οι παράνομοι έρωτες [...]
(Παύλος Σιλεντιάριος)[4]

Ποιο δρόμο να πάρει κανείς για νάβρει τον Έρωτα;
Αν τον ζητήσεις στους δρόμους, θα πέσεις πάνω
στην ακόρεστη δίψα της πόρνης για λούσα και
για χρυσάφι, και θα στενάξεις. Αν πλησιάσεις
το κρεβάτι παρθένας, ή θα καταλήξεις στο νόμιμο γάμο,
ή θα υποστείς τις ποινές γι' αποπλάνηση [...]
(Αγαθίας ο Σχολαστικός)[5]

Σε κάθε εποχή, στις αυλές των ισχυρών, έρωτας και εξουσία, συνωμοσίες και συμφέροντα ήταν οι κυριότερες ασχολίες ανδρών και γυναικών. Ο έρωτας ήταν πάντα συνυφασμένος με τις δολοπλοκίες και οι δολοπλοκίες με τον έρωτα. Το Βυζάντιο, διαβόητο για τις διαπλοκές και τις ίντριγκες των ανώτερων τάξεών του, μας δίνει μέσα από το έργο του μεγάλου ιστορικού της ιουστινιάνειας περιόδου, του Προκοπίου, μία απίστευτη καταγραφή διαπλοκής εξουσίας και σεξουαλικότητας. Στα *Ἀνέκδοτα* ή *Ἀπόκρυφη Ἱστορία*,[6] όπως είναι επίσης γνωστό το έργο του Προκοπίου, ανεξάρτητα από το αν αμφισβητούνται ή όχι οι ιστορίες που διηγείται ο συγγραφέας, φαίνεται, μέσω της καταγγελίας του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας, ότι ο σεξουαλικός παράγοντας ήταν περισσότερο σημαντικός από όσο θα μπορούσε να φανταστεί κανείς για ένα «θρησκόληπτο» Βυζάντιο. Ο Προκόπιος παρουσιάζει τους ισχυρούς άνδρες της εποχής να άγονται και να φέρονται από τις δολοπλόκες συζύγους τους. Πρόκειται για τον Βελισσάριο, έρμαιο της Αντωνίνας, και τον Ιουστινιανό, θύμα της Θεοδώρας, που, κατά την έκφραση του Προκοπίου, έθελγε και σκανδάλιζε τα πλήθη.

Ανεξάρτητα από τη συκοφαντική διάθεση που διακρίνει τα *Ἀνέκδοτα*, είναι γεγονός ότι ο Προκόπιος μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τη νομοθεσία περί τα ερωτικά ζητήματα αλλά και το θεσμό του γάμου, προσφέροντας μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα εικόνα για την κοινωνία του 6ου αιώνα. Σύμφωνα με τα *Ἀνέκδοτα*, ο γάμος από έρωτα ήταν πράγμα συνηθισμένο την εποχή εκείνη, αν και δεν λείπουν οι αναφορές σε συνοικέσια συμφωνημένα, ιδιαίτερα ανάμεσα στις ανώτερες τάξεις.

Ο Μεσαίωνας, η απαρχή του οποίου τοποθετείται στον 7ο αιώνα, με την εμφάνιση ενός καινούριου πολιτισμού, του αραβικού, φέρνει νέα ήθη και έθιμα, νέες αξίες στον κοινωνικό και πολιτιστικό βίο.

Η λογοτεχνική παραγωγή της μεσοβυζαντινής περιόδου χαρακτηρίζεται από την επιστροφή του κοσμικού μυθιστορήματος. Μέχρι τον 10ο ή 11ο αιώνα τα ιστορικά έργα, οι *Βίοι* αγίων, οι *Χρονογραφίες*, φαίνεται να υποκαθιστούν ακόμη και το ερωτικό μυθιστόρημα. Στο δεύτερο τέταρτο του 12ου αιώνα εμφανίζονται, για πρώτη φορά μετά το τέλος της αρχαιότητας, ερωτικά μυθιστορήματα που γράφονται από επώνυμους συγγραφείς, οι οποίοι σχετίζονται με την κομνήνεια αριστοκρατία. Οι κομνήνειες διηγήσεις –*δράματα* κατά τους συγγραφείς τους– αναπαριστούν η καθεμιά τους ένα συγκεκριμένο ιστορικό παρελθόν ή «μυθιστοριοποιούν» την ιστορία. Πρόκειται για τα: *Ὑσμινίας καὶ Ὑσμίνη* (του Ευμάθιου Μακρεμβολίτη), *Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς* (του Θεόδωρου Πρόδρομου), *Δροσίλλα καὶ Χαρικλῆς* (του Νικήτα Ευγενιανού) και *Ἀρίστανδρος καὶ Καλλιθέα* (του Κωνσταντίνου Μανασσή), κείμενα γραμμένα μεταξύ του 1130 και του 1145 στην Κωνσταντινούπολη.[7]

Τον 12ο αιώνα εμφανίζεται και το έπος του *Διγενῆ Ἀκρίτη*, αφηγηματικό ποίημα στο οποίο εισάγεται και πάλι, μετά τα ελληνιστικά μυθιστορήματα, το ερωτικό στοιχείο. Ο *Διγενής*, υπογραμμίζει ο H.-G. Beck, δεν είναι απλώς το έπος του νέου ελληνισμού, αλλά σημαδεύει και την πρώιμη επανεμφάνιση του ερωτικού στοιχείου στη λογοτεχνία. Στην επική βιογρα-

4. Ο βασιλεύς αποστέλλει νεάνιδας προς τον Ιωάσαφ. Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων, κώδ. 463, φ. 90β.

φία του Διγενή Ακρίτη δεν βρίσκουμε μόνο περιγραφές για τον έρωτα του ήρωα προς την ηρωίδα, αλλά και την περιγραφή των ερωτικών παρεκτροπών με μία νεαρή αραβικής καταγωγής ή με την αμαζόνα Μαξιμώ, σκηνές που μας εκπλήσσουν για την τόλμη των εκφραστικών τρόπων και τη δύναμη του πάθους.

Η νέα δυναμική που αναπτύσσεται στο τέλος της δυναστείας των Κομνηνών και των Αγγέλων βρίσκει στο πρόσωπο του ιστορικού Νικήτα Χωνιάτη τον καλύτερο συνεχιστή ερωτικών διηγήσεων. Αποκορύφωμα των φαντασιώσεων και των γεμάτων σκάνδαλα αφηγήσεων αποτελεί η εξιστόρηση των κατορθωμάτων του Ανδρόνικου Κομνηνού, του μετέπειτα αυτοκράτορα Ανδρόνικου Α΄. Αυτά που εξιστορεί ο Νικήτας Χωνιάτης δεν αποτελούν μόνο πολύτιμες πληροφορίες για τις ερωτικές δραστηριότητες της ανώτερης βυζαντινής κοινωνίας, αλλά προδίδουν και την τέρψη των ίδιων των συγγραφέων στη διήγηση τέτοιων σκανδάλων, ιδιαίτερα προσφιλών στους αναγνώστες.

Η ερωτική μυθοπλασία μετά την Άλωση της Πόλης από τους Φράγκους το 1204 επανεμφανίζεται με κέντρο τη Νίκαια, την πρωτεύουσα των Λασκαριδών, και συνεχίζει την παραγωγή της από τα μέσα του 13ου αιώνα και εξής, προσφέροντάς μας ένα πανόραμα ερωτικών ηθών. Το πολυπλοκότερο υστεροβυζαντινό μυθιστόρημα, γνωστό ως *Ἀφήγησις Λιβίστρου καὶ Ροδάμνης*, σε δημώδη γλώσσα και δεκαπεντασύλλαβο στίχο, έχει γραφτεί από κάποιον ανώνυμο ποιητή που γνώριζε καλά την κομνήνεια ερωτική παραγωγή. Η ιστορία αφορά τον νεαρό λατίνο ρήγα Λίβιστρο που ερωτεύεται την πριγκίπισσα Ροδάμνη, κόρη του λατίνου βασιλιά. Μέσα από μια σειρά γεγονότων που εξιστορούνται με την τεχνική της εγκυτιωμένης αφήγησης, ξεδιπλώνονται οι περιπέτειες των ηρώων, καταλήγοντας σε αίσιο τέλος. Η παρουσία των Λατίνων και των λατινικών στοιχείων στο μυθιστόρημα δίνουν έναν εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα στο έργο, που θεωρήθηκε από τους παλαιότερους μελετητές ως ισχυρή ένδειξη «λατινικότητας». Η νεότερη έρευνα έχει δείξει ότι το ιδεολογικό πλαίσιο του μυθιστορήματος είναι εντονότατα βυζαντινό και συμπίπτει με την πολιτική ιδεολογία της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

Από τα μέσα του 13ου έως τα μέσα του 15ου αιώνα γράφονται άλλες επτά ερωτικές διηγήσεις που γίνονται οι πύλες στα αισθησιακά τοπία της ερωτικής μυθιστορίας της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Οι ανώνυμες αυτές διηγήσεις σε δημώδη γλώσσα, με τίτλους *Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα, Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη, Ἀχιλληίδα, Βυζαντινὴ Ἰλιάδα, Φλώριος καὶ Πλατσιαφλώρη, Σεμίραμη καὶ Ἀλέξανδρος* και *Ἰμπέριος καὶ Μαργαρώνα*, με διάφορους τόπους συγγραφής εκτός της Κωνσταντινούπολης, φαίνεται ότι είχαν καθαρά χρηστικό χαρακτήρα. Αυτό προκύπτει από την προσαρμογή των κειμένων στα διάφορα κοινωνικά συμφραζόμενα και τις αρκετές διασκευές. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στην αρχή οι ερωτικές διηγήσεις απαγγέλλονταν μπροστά σε κοινό ακροατών. Στη συνέχεια γράφονταν για κατ' ιδίαν ανάγνωση, διαφορά που αντανακλά τις κοινωνικές αλλαγές που συντελούνταν στα χρόνια των Λασκαριδών και των Παλαιολόγων.

Οι παραπάνω διηγήσεις, γνωστές ως ιπποτικά μυθιστορήματα της παλαιολόγειας εποχής, αντανακλούν σαφώς ένα αριστοκρατικό περιβάλλον στα δύσκολα χρόνια των σκληρών εμφύλιων πολέμων και ανταγωνισμών, των εξωτερικών κινδύνων, του οικονομικού μαρασμού και των θρησκευτικών ερίδων. Η αυτοκρατορία βρίσκει καταφύγιο στον ουτοπικό κόσμο του έρωτα, όπως αυτός αποτυπώνεται στην *Ἀχιλληίδα*, αντανά-

5. Η πριγκίπισσα προσπαθεί να εμβάλει εις πειρασμόν τον Ιωάσαφ. Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων, κώδ. 463, φ. 95α.

κλαση του ηρωικού κόσμου του Διγενή, ή στο *Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη*, που είναι γραμμένο σαν εξωτικό παραμύθι. Ειδικά δε το τελευταίο, που θεωρείται το πρωιμότερο ιπποτικό μυθιστόρημα, περιλαμβάνει, εκτός από την περιπετειώδη αναζήτηση της αγαπημένης και το ξαναντάμωμα του ζεύγους, απροκάλυπτες ερωτικές σκηνές σφραγισμένες από έναν έρωτα φλογερό, σαρκικό και επίμονο. Το μυθιστόρημα αποτελεί έναν ύμνο στο πανώριο σώμα και τις χάρες του λουτρού:

οὕτως τὸ σῶμα πάντερπνον εἰς τοῦ λουτροῦ τὴν χάριν·
σῶμα καὶ γὰρ πανεύγενον καὶ κρυσταλλώδης σάρκα
τὴν χάριν καὶ τὴν ἡδονὴν εἰς τὸν λουτρὸν αὐξάνει.
Ἐξέβησαν ἐκ τοῦ λουτροῦ· εἰς τοῦ λουτροῦ τὰ χείλη
εὑρέθη στρῶμα κείμενον ἐπὶ τῆς γῆς στρωμένον,
ὅπερ ἀπὸ τοῦ σώματος αὐτῆς ἐχαριτώθην·
καὶ τὰς ἐκείθεν ἡδονὰς τὰς οὔσας ἐν τῷ στρῶμα.
Τίς εἰπῃ, τίς ἐξηγηθῇ καὶ τίς λεπτολογήσῃ;

Η λογοτεχνική άνθηση της ύστερης περιόδου περιλαμβάνει, εκτός από τα μυθιστορήματα, ερωτική ποίηση, καθώς και πολυάριθμα στιχουργήματα, που, με αφορμή τη ζωή των ζώων και των πτηνών, σχολιάζουν καυστικά τα ερωτικά πάθη των ανθρώπων ή χρησιμοποιούνται ως πολιτικές και κοινωνικές αλληγορίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το ερωτικό και σατιρικό ποίημα του ύστερου 14ου αιώνα, το γνωστό ως *Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων*, που γράφτηκε χάριν παιδιάς. Πραγματεύεται μιαν αλληγορική διαμάχη τετραπόδων με εξαιρετική αθυροστομία, η οποία, επειδή αναφέρεται σε ζώα, γίνεται πιο εύκολα αποδεκτή:

[…] τὸ ἄλογον τὸ φοβερόν, τὸν θρόνον τῶν ἀνθρώπων,
καὶ ὄνον μεγαλόψωλον καὶ μεγαλοαρχιδάτον […]

Την εικόνα του ερωτικού Βυζαντίου έρχονται να συμπληρώσουν οι νομοθετήσεις γύρω από τα θέματα της γενετήσιας ηθικής. Οι βασικοί σταθμοί είναι τρεις και αφορούν το ιουστινιάνειο δίκαιο, το δίκαιο της *Εκλογής* των Ισαύρων και το δίκαιο της Μακεδονικής δυναστείας.

Μία από τις βαρύτερες και αξιόποινες πράξεις σχετικά με τη γενετήσια ζωή είναι η μοιχεία, δηλαδή η εξώγαμη σχέση του άνδρα με έγγαμη γυναίκα. Ως ποινή καθιερώθηκε, σύμφωνα με το δίκαιο της *Εκλογής*, η ποινή της αποκοπής της μύτης στους δύο συνενόχους, παρουσιάζοντας μια εύνοια υπέρ του μοιχού συζύγου. Και είναι άξιο προσοχής το γεγονός ότι η νομοθεσία ήταν πολύ πιο αυστηρή για τη γυναίκα μοιχό, παρά για τον άπιστο άνδρα. Κοινωνικά άδικη ήταν επίσης η στάση του νομοθέτη απέναντι στη σύναψη ερωτικών σχέσεων του άνδρα με δούλη, σε αντίθεση με τις γυναίκες που η πρακτική αυτή είχε μοιραίες συνέπειες.

Έτσι, από τις πληροφορίες που αντλούμε από τα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας, τους νόμους, τη στάση της κοινωνίας γενικά πάνω σε θέματα ερωτισμού, είμαστε υποχρεωμένοι να αναρωτηθούμε για τη θέση της γυναίκας στη μεσαιωνική κοινωνία, όπου ο έρωτας ήταν γένους αρσενικού, κατά τον G. Duby.

Από τις διάφορες ιστορίες που έχουν έρθει στο φως, και μάλιστα διακεκριμένων προσώπων, προκύπτει ότι η βυζαντινή γυναίκα, ακόμη και η πιο τίμια, η πιο ενάρετη, ήταν εκτεθειμένη σε απροσδόκητες επιθυμίες. Κρίνοντας δε από τη θέση που η μοιχεία κατείχε στη νομοθεσία, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι οι συζυγικές υποχρεώσεις χαρακτηρίζονταν από μια ελαστικότητα στον τομέα της συζυγικής πίστης. Το ίδιο φαίνεται ότι συνέβαινε και με τις συνειδήσεις των ανδρών, αφού ο θεσμός της *παλλακείας* συνέχισε να υφίσταται

6. Επίτιτλο και αρχικό γράμμα Ε. Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων, κώδ. 46μ, φ. 1α.

μέχρι τον 12ο αιώνα.[8] Αν και πρόθεσή μου δεν είναι να εξετάσω εδώ λεπτομερώς την πολύπλευρη ερωτική συμπεριφορά των Βυζαντινών, αξίζει να σημειώσουμε κάποιες ιδιόρρυθμες περιπτώσεις.[9] Στο Βυζάντιο υπήρχαν επίσης οι λεγόμενες *αγαπητές* ή *συνείσακτοι*. Πρόκειται για απροστάτευτες νεαρές παρθένες με τις οποίες συμβίωναν σκανδαλωδώς πολίτες, κυρίως κληρικοί, που τις προσλάμβαναν στο σπίτι τους με το σκεπτικό της δήθεν προστασίας, δηλαδή σε ένα είδος άγαμου γάμου.

Ένα άλλο φαινόμενο ιδιαίτερα διαδεδομένο στο Βυζάντιο υπήρξε η πορνεία. Με τον όρο αυτό νοείται η ερωτική επιθυμία, από την εξώγαμη σχέση του άνδρα με μη έγγαμη γυναίκα μέχρι και τον επαγγελματικό συνεταιρισμό. Ιδιαίτερα για την τελευταία πράξη πρέπει να τονίσουμε ότι το κράτος, για λόγους κοινωνικούς, δεν στρεφόταν ούτε εναντίον των γυναικών που αποζούσαν από το επάγγελμα αυτό, ούτε εναντίον των πελατών τους, αλλά μόνο κατά των προαγωγών και των μαστροπών. Στη συνέχεια, με την επίδραση της Εκκλησίας, η κατ' επάγγελμα έκδοση γυναίκας θεωρήθηκε αξιόποινη πράξη, και είναι βέβαιο ότι η πορνεία στο Βυζάντιο, υπό συνεχή καταδίκη, δεν είχε καμία θέση στη χριστιανική κοινωνία, η οποία απαιτούσε σεξουαλική αγνότητα.

Όλα αυτά μας κάνουν να αναρωτηθούμε γύρω από την εικόνα της βυζαντινής γυναίκας. Οι γυναίκες περιγράφονται στα κείμενα ως υπάρξεις αχόρταγες ερωτικά, ως υπάρξεις που παρασύρονται ευκολότερα από το δαίμονα του ερωτικού οίστρου, ως άτομα που εξαιτίας της ερωτικής επιθυμίας μπορούσαν να φτάσουν μέχρι την τρέλα. Αυτή η αντίληψη είναι κοινός τόπος στους *Βίους* των αγίων και η εξήγηση είναι προφανής. Όλα αυτά έχουν γραφεί από άντρες προκειμένου να δικαιολογήσουν τις δικές τους αδυναμίες και τις δικές τους φαντασιώσεις. Από την άλλη πλευρά είναι επίσης γνωστό ότι και ο ευγενής έρωτας που αποτυπώνεται τις περισσότερες φορές στα ερωτικά ποιήματα, τα επιγράμματα, τα ιπποτικά άσματα, τις ερωτικές μυθιστορίες, έχει γραφεί και υμνηθεί από άντρες, και ο πόθος που αυτά εκφράζουν είναι ο πόθος των «αρσενικών». Οι γυναίκες δεν υπήρξαν παρά μόνο «κομπάρσοι», όπως αναφέρουν ορισμένοι μεσαιωνολόγοι.

Βέβαια, η τάση που υπάρχει να παρουσιάζεται η γυναίκα κλεισμένη στο σπίτι, ιδίως τα νέα ανύπαντρα κορίτσια, γνωστή ως *θαλάμευση*, απαιτεί μεγαλύτερη συζήτηση, γιατί δεν φαίνεται να ήταν έτσι τα πράγματα, κυρίως από τον αιώνα των Κομνηνών και μετά. Τον 12ο αιώνα, σύμφωνα με την τεκμηριωμένη άποψη της Αγγελικής Λαΐου, συμβαίνουν σημαντικές αλλαγές, τόσο στην αντίληψη της σεξουαλικότητας και του έρωτα όσο και των πρακτικών του.

7. Αρχικόν γράμμα Ε. Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων, κώδ. 1435μ., φ. 11β.

8. Αρχικόν γράμμα Ε. Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων, κώδ. 1420μ., φ. 65β.

Οι ερωτικές σχέσεις μεταξύ ανδρών, η αναφορά των πηγών σε θέματα κτηνοβασίας, οι αιμομικτικές και ορισμένες «τριγωνικές» σχέσεις και η καθιέρωση αντίστοιχων ποινών σχετικά με τη σεξουαλική δραστηριότητα, που αναφέραμε παραπάνω, δείχνουν ότι το κράτος διέθετε ένα ολοκληρωμένο σύστημα κυρώσεων για την αποτελεσματική προστασία της γενετήσιας ηθικής. Φαίνεται δε ότι η προστασία αυτή δεν μπορούσε να είναι σε όλα τα επίπεδα δραστική, και κυρίως, όταν αφορούσε το αυλικό περιβάλλον – πόσω μάλλον τον ίδιο τον αυτοκράτορα.

Η αυτοκρατορική αυλή στο Βυζάντιο, πρώτη αυτή κατά κύριο λόγο, αμφισβητούσε τις διδαχές των Πατέρων της Εκκλησίας με τα ερωτικά της σκάνδαλα και τις δολοπλοκίες. Από την άλλη πλευρά, η ίδια η αυλή ήταν που ασχολιόταν με την επιβολή της ερωτικής ηθικής.

Τα διαζύγια, που έπαιρναν και έδιναν, στο Βυζάντιο φανερώνουν την ανεκτικότητα και την ελαστικότητα των κοινωνικών θεσμών. Ο νομοθέτης φαίνεται, από τις αποδεκτές περιπτώσεις διαζυγίου, ότι έσκυβε με προσοχή πάνω στην κοινωνική ζωή και την οικονομική πραγματικότητα της διάλυσης του γάμου, η οποία, πρέπει να τονιστεί ότι ήταν πάρα πολύ δύσκολη υπόθεση, όπως και στη Δύση, σε όλο τον Μεσαίωνα.

Είναι γνωστό ότι η νομοθετική δραστηριότητα στο Βυζάντιο ήταν έργο του κράτους. Είναι επίσης γνωστό ότι η Εκκλησία από πολύ νωρίς είχε διαμορφώσει τις απόψεις της πάνω στα θέματα του γάμου και της ερωτικής ζωής. Οι ασκητικές τάσεις που έδιναν στην παρθενία μια ηθική ανωτερότητα συνυπήρχαν με τη θεωρία ότι ο γάμος δεν πρέπει να απορρίπτεται, γιατί είχε διπλό σκοπό: την τεκνοποιία και την ικανοποίηση της ερωτικής επιθυμίας. Οι σεξουαλικές δρα-

9. Ο Σαμψών κοιμάται με πόρνη. Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου, κώδ. 602, φ. 442α.

στηριότητες και επιθυμίες ήταν αποδεκτές από την Εκκλησία μόνο στο πλαίσιο του μονογαμικού γάμου. Οι ερωτικές σχέσεις εκτός γάμου έγιναν αντικείμενο πολυάριθμων διατυπώσεων και κανονιστικών πράξεων.

Έτσι, η Εκκλησία, παίζοντας διπλό ρόλο, έθετε καταρχάς ηθικούς περιορισμούς για τη σεξουαλική ζωή και δεύτερον προσπαθούσε να ρυθμίζει το γάμο των χριστιανών, έχοντας εκφράσει κυρίως την αντίθεσή της για τους πολλαπλούς και αιμομικτικούς γάμους. Οι κανόνες αυτοί είχαν ηθική ισχύ, γιατί ο γάμος μέχρι και τον 9ο αιώνα μπορούσε να υφίσταται και χωρίς την ευλογία της Εκκλησίας. Όπως το ίδιο το Κράτος ήθελε να επιβάλει μια τάξη στην κοινωνία, νομοθετώντας και εκδίδοντας διατάγματα πάνω σε θέματα ερωτισμού, έτσι και η Εκκλησία προσπαθούσε να περιορίσει την ερωτική επιθυμία μέσα στο πλαίσιο του θεσμού του γάμου, που ήλπιζε ότι θα είχε υπό τον έλεγχό της. Η προσπάθεια δεν υπήρξε εύκολη, η δε σεξουαλική συμπεριφορά ποτέ δεν προσαρμόστηκε στους εκκλησιαστικούς κανόνες, για τους οποίους οι σεξουαλικές υπερβολές –μοιχεία, ομοφυλοφιλία, πορνεία κτηνοβασία και άλλες δραστηριότητες– υπήρξαν διαρκής κίνδυνος.

Οι πληροφορίες γύρω από τον βυζαντινό ερωτισμό, μέσα στην αχλύ της φαντασίωσης, χαρακτηρίζονται από πολυπλοκότητα και σύγχυση, πολυμέρεια και αντίφαση. Όλες αυτές οι αδυναμίες κάνουν στα μάτια μας την κοινωνία πιο συμπαθή, έτσι καθώς προσπαθούσε να επιβιώσει ανάμεσα στις επιθυμίες της και στις απαγορεύσεις, ανάμεσα στην ανθρώπινη φύση και τα ταμπού, που το κράτος, και κυρίως η Εκκλησία προσπαθούσαν να επιβάλουν.

Ο Hans-Georg Beck στο υπέροχο *Βυζαντινόν Ερωτικόν*, βασιζόμενος κυρίως στην ερωτική λογοτεχνία, υποστηρίζει ότι οι αυστηρές αρχές της Εκκλησίας δεν κατάφεραν να καθοδηγήσουν τη σεξουαλική συμπεριφορά των Βυζαντινών, οι οποίοι ζούσαν κάτω από μια διπλή παράδοση, τη χριστιανική και την αρχαιοελληνική. Οι γενικεύσεις αυτές για μία χιλιετία, και για μία αχανή αυτοκρατορία, ίσως δεν θα μπορούσαν να έχουν χαρακτήρα καθολικό. Αντίθετα, η Αγγελική Λαΐου στην τεκμηριωμένη μονογραφία της για τον έρωτα και το γάμο στο Βυζάντιο κατά τον 11ο-13ο αιώνα, αντλώντας τα επιχειρήματά της από ποικίλες πηγές, θεωρεί ότι στο Βυζάντιο οι κύριοι εκπρόσωποι της δημόσιας εξουσίας, η Εκκλησία κατεξοχήν και λιγότερο το Κράτος, θέλησαν να γίνουν ρυθμιστές της ηθικής, στη δημόσια και ιδιωτική ζωή. Άλλωστε, οι σεξουαλικές δραστηριότητες και ο γάμος αποτελούν δύο όψεις της ιδιωτικής ζωής που κάθε κοινωνία θέλει να ορίζει, γιατί και οι δύο τοποθετούνται στο κέντρο της ύπαρξής της, δηλαδή της αναπαραγωγής.

Σε αντίθεση, λοιπόν, με τα συνήθως θρυλούμενα για το Βυζάντιο, αυτό παρέμενε μια ανεκτική για την εποχή του κοινωνία, η οποία κατόρθωνε να συνδυάζει την πνευματικότητα και τον έρωτα προς το θείο με τον εγκόσμιο έρωτα και τη χαρά τη ζωής, διαμορφώνοντας το γνώριμό μας «συναμφότερον» μεταξύ ερωτισμού και Ορθοδοξίας.

Ωστόσο, εκείνο που τελικά φαίνεται να παρέμενε από όλη αυτή την αυστηρότητα και το συντηρητισμό είναι μια ευσε-

10. Η τιμωρία του παράνομου ζεύγους. Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου, κώδ. 602, φ. 186β.

βής ζωή μέσα στο πλαίσιο της κοινωνίας και του γάμου, χωρίς τις κατά καιρούς υπερβολές της αγιοσύνης και της ασκητικής ζωής ή τα σκάνδαλα της ερωτικής συμπεριφοράς που συναντούμε στις πηγές και τη βιβλιογραφία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Σχετικά με την υιοθέτηση των λέξεων «ερωτικός» και «ερωτισμός» με τη σημασία που έχουν σήμερα και με άλλες συναφείς έννοιες, των οποίων η χρήση τοποθετείται μάλλον στα τέλη του 19ου αιώνα, μπορεί να ανατρέξει κανείς, εκτός της πλούσιας υπάρχουσας ερωτικής βιβλιογραφίας, στο πρόσφατα μεταφρασμένο στις εκδόσεις Άγρα βιβλίο του Jean-Jacques Pauvert, *Η ερωτική λογοτεχνία*, Αθήνα 2003. Ερωτισμός στην τέχνη νοείται οτιδήποτε επιχειρεί να σκιαγραφήσει τα αποτελέσματα των απολαύσεων ή να τα εξυμνήσει.

[2] Αν τα παραδείγματα στις εικαστικές τέχνες που εκφράζουν το πάθος είναι ελάχιστα, δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν. Η εύρεση ενός θραύσματος από τις ανασκαφές στην πόλη του Άργους με πορνογραφική απεικόνιση αποτελεί ένα μικρό δείγμα υλικών καταλοίπων που θα μπορούσαν να είναι πολύτιμα για την έρευνα.

[3] *Παλατινή* ή *Ελληνική Ανθολογία*, περίφημη συλλογή για την ποίηση γενικά

που περιλαμβάνει πολλά τολμηρά επιγράμματα. Πήρε το όνομά της από την «Παλατινή Βιβλιοθήκη» της Χαϊδελβέργης, όπου βρέθηκε χειρόγραφο ανθολογίας με 3.700 επιγράμματα και είχε συνταχθεί στα 980. Το επιπλέον 16ο βιβλίο περιλαμβάνει τα 390 επιγράμματα που πρόσθεσε ο λόγιος μοναχός Μάξιμος Πλανούδης στα 1299.

[4] Μετάφραση Ανδρέα Λεντάκη (Ανδρέας Λεντάκης, *500 Ποιήματα από την Παλατινή Ανθολογία*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα [2]1988, V 219 (σ. 99-102).

[5] *Στο ίδιο*, V 302 (σ. 88-91).

[6] Προκοπίου, *Ἀνέκδοτα ἢ Ἀπόκρυφη Ἱστορία*, μτφρ. Αλόη Σιδέρη, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1988.

[7] Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι η ίδια «μυθιστοριοποίηση» της ιστορίας κατά το πρώτο μισό του 12ου αιώνα παρατηρείται και στον γαλλικό και αγγλονορμανδικό κόσμο, όπως και στην Ανατολή, στο χώρο που σήμερα τοποθετείται το Ιράκ και το Ιράν. Η μυθιστοριοποίηση της ιστορίας σε τρία διαφορετικά περιβάλλοντα είναι το αποτέλεσμα παρόμοιων κοινωνικών και ιδεολογικών διεργασιών. Επίσης, πρέπει να επισημανθεί η εμφάνιση ενός λογοτεχνικού γεγονότος στη Δύση που ακόμη διατηρεί ένα μέρος του μυστηρίου του: οι τροβαδούροι ή ο ιπποτικός έρωτας. Η ιδεαλιστική έμπνευση των τροβαδούρων του 10ου, 11ου και 12ου αιώνα εμπλουτίζεται συχνά από μία καθαρά ερωτική και βωμολόχο έμπνευση ως αντιστάθμισμα στον πραγματικά ιπποτικό έρωτα.

[8] *Παλλακίς* λεγόταν η γυναίκα που ζούσε με κάποιον, χωρίς να είναι μόνιμα παντρεμένη μαζί του.

[9] Άλλωστε, κάθε κοινωνία έχει τη δική της εκτίμηση σε ό,τι έχει σχέση με τη σεξουαλική συμπεριφορά, το τι είναι ανεκτό ή όχι, το τι είναι φυσιολογικό ή αφύσικο, και οι ιδέες αυτές αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, *Η ερωτική διήγηση στα μεσαιωνικά χρόνια. Περσία-Βυζάντιο-Φραγκία*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2008 (όπου πλούσια βιβλιογραφία με τις πρόσφατες εκδόσεις πάνω στις πηγές και τα βυζαντινά μυθιστορήματα).

ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ (έκδ.), *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης κατά το χειρόγραφο του Εσκοριάλ και το άσμα του Αρμούρη*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1985.

ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, *Καλλιστεία και γάμος στο Βυζάντιο*, εκδ. οίκος Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998, κεφ. Ι, σ. 30-93.

ΒΑΛΤΕΡ ΖΕΡΑΡ, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1994.

Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989.

BECK HANS-GEORG, *Βυζαντινόν Ερωτικόν*, εκδ. Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1999 (βασικό βοήθημα για την προσέγγιση του θέματος).

—, *Η βυζαντινή χιλιετία*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα [3]2000.

CLARCK G., *Οι γυναίκες στην όψιμη αρχαιότητα*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1997.

DUBY GEORGES, *Mâle Moyen Âge (De l'amour et autres essais),* Flammarion, Paris 1990.

HUNGER HERBERT, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992.

JAMES LIZ (επιμ.), *Desire and Denial in Byzantium*, Ashgate Variorum, London 1999.

KAZHDAN A.P. / ANN WHARTON-EPSTEIN, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997.

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Α΄-Στ΄, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1948-1957.

ΚΡΙΑΡΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα*, εκδ. Αετός, Βασική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1955.

LAIOU A.E., *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XI-XIII siècles*, TM, Monographies 7, ed. de Boccard, Paris 1992.

ΛΕΝΤΑΚΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, *500 Ποιήματα από την Παλατινή Ανθολογία*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα [2]1988.

MORRISSON CECILE (επιμ.), *Ο Βυζαντινός Κόσμος,* τ. Α΄: *Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (330-641)*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007.

OIKONOMOU-LANIADO ANASTASIA, «Une representation pornographique sur un tesson d'Argos Byzantin», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ΄, τ. Κ (1998), Αθήνα 1999, σ. 259-260.

PAUVERT JEAN-JACQUES, *Η ερωτική λογοτεχνία*, μτφρ. Ιωάννα Λεκκάτου, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2003.

ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, *Ἀνέκδοτα ἢ Ἀπόκρυφη Ἱστορία*, μτφρ. Αλόη Σιδέρη, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1988.

«Το Ερωτικό Βυζάντιο» (αφιέρωμα), *Άρδην* 60 (Ιούλιος-Αύγουστος 2006), σ. 29-64.

ΤΡΩΙΑΝΟΣ ΣΠΥΡΟΣ (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1997.

Eroticism in Byzantium

Maria Kambouri-Vamvoukou

Christianity and eroticism are two hardly compatible notions. Christianity was prohibiting the somatic attraction, sensual pleasure and carnal delight even when exercised in the framework of marriage, an institution that should primarily serve the perpetuation of species and could secondarily function as the legitimate outlet of sexual urge.

The Church, since its early years, had tried every possible means to eliminate eroticism. Its persistent efforts although resorting to excesses have not succeeded in banishing the sexual attitudes that were dictated more by the human nature than by the ascetic and ecclesiastical rules.

Eroticism, in its turn, using real life and literature as vehicle, tried to transgress the resistance of the Orthodox Church. The erotic literature helps us to comprehend the ways through which the Byzantines were expressing their perception about eros. This picture is complemented by the various laws on sexual ethics, the *Vitae* of saints and by all sorts of edifying texts aiming at the admonition of the believers.

The State and even more the Church meant to control the public and private life. In the state legislation and in the canon laws a variety of sins of the flesh is recorded, which represent independent categories of punishable acts.

On the basis of literary sources it is concluded that Byzantium, as opposed to what is usually rumored, was a most tolerant for its time, permissive society that had managed to combine successfully the spirituality of the divine and the worship of God with the carnal eros and the earthly love.